

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

ТАЄМНІ ДИРЕКТИВИ НКВС УРСР 1939 Р.

У статті проаналізовано низку таємних директив НКВС УРСР, пов'язаних із агентурними справами на окремих осіб, проникненням шпигунів на територію УРСР, фальшуванням радянських документів тощо. Досліджено списки антирадянських елементів і контрреволюційних організацій.

Ключові слова: НКВС УРСР, директиви, агентурно-оперативна робота, репресивна система, радянська влада.

Досліджувана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати дії НКВС УРСР до вересня 1939 р. і пов'язані з приходом Червоної армії і встановленням радянської влади на українських землях колишньої Другої Речі Посполитої. Окрім того у публікації відображено діяльність НКВС УРСР як репресивного органу. Важливу роль у процесі встановлення радянської влади у Західній Україні після 17 вересня 1939 р. відігравали органи внутрішніх справ, на які покладалися завдання дотримання “соціалістичної законності”.

Саме 1939 р. є важливим у цьому аспекті, виходячи із таких мотивів. По-перше, це час початку Другої світової війни, тому реакція НКВС УРСР і СРСР була цілком прогнозованою, однак в проаналізованих архівних матеріалах це питання особливо не вирізняється серед інших. По-друге, підписаний таємний додаток до договору Молотова-Ріббентропа, “зобов'язував” СРСР бути причетним до розчленування і захоплення Польщі. Ці дві надважливі події з позиції органів радянських внутрішніх справ мали свідчити як про зміни у їх діях, так і про “нові завдання” оперативного характеру, пов'язані зі збільшенням території СРСР.

Практично усі державні структури у радянській Україні і на території Західної України було охоплено розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи НКВС, оскільки політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з “ворогами народу”.

Об'єкт дослідження – функціонування НКВС УРСР у 1939 р.

Предмет дослідження – особливості змістового наповнення таємних директив НКВС УРСР у 1939 р.

Мета статті – дослідити таємні директиви НКВС УРСР в 1939 р.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом таємних директив НКВС УРСР, пов'язаних із агентурними справами на окремих осіб, проникненням шпигунів на територію УРСР, фальшуванням радянських документів тощо; вивченням списків антирадянських елементів і контрреволюційних організацій.

Основа джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України.

Хронологічні рамки статті охоплюють таємні директиви НКВС УРСР, введені у дію упродовж 8 травня – 24 грудня 1939 р.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї досліджуваної проблематики. Однак її автор вважав за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній тематиці, дослідити механізм репресивної дії внутрішніх органів на

території радянської України і західноукраїнських земель, розвіяти створений більшовицькою пропагандою міф про дотримання “законності” дій НКВС, “неупередженість” органів внутрішніх справ тощо.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію розкрито у монографічному дослідженні О. Рубльова і Ю. Черченка [1]. Важливою у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи служить дослідження І. Біласа [2]. У праці Б. Яроша з позицій історико-політологічного підходу проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-ті рр. ХХ ст. [3]. Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села дослідив О. Малярчук [4].

Державно-правові чинники встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. аналізувала С. Кондратюк [5]. Історико-правові аспекти діяльності військ НКВС (МВС) в Україні упродовж 1939–1953 рр. вивчав О. Калюк [6], органів міліції Станіславівської області у 1939–1946 рр. досліджував В. Ковалик [7]. Використовуючи документальну базу архівів українських і польських спеціальних служб, І. Льюшин аналізував антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. [8]. Певний внесок у розробку досліджуваної проблематики вніс і автор цієї статті [9, с. 153–161].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об’єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження таємних директив НКВС УРСР у 1939 р.

Звітні дані НКВС УРСР щодо агентурних напрацювань від 8 травня 1939 р. свідчать про те, що обласні управління мали значну кількість агентурних справ, які велися від двох і більше років. Зокрема, у Харківській області станом на 1 квітня 1939 р. була 71 справа на 357 осіб, понад двох років – 141 справа на 618 осіб. У Одеській області відповідно – 49 справ на 184 осіб і 137 справ на 277 осіб. У Дніпропетровській області – 6 справ на 21 особу, 21 справа на 67 осіб. У Сумській області – 22 справи на 85 осіб, 54 справи на 246 осіб [10, арк. 114]. У Ворошиловградській області – 3 справи на 14 осіб і 10 справ на 35 осіб [10, арк. 115]. Агентурні справи орієнтовно з такими показниками були притаманні характеру діяльності й інших обласних управлінь НКВС УРСР. Це свідчило про те, що агентурні справи не розроблялися, і можливо певна частина їх вже була реалізована, однак не відображена у звітах [10, арк. 115].

Керівництво НКВС УРСР зобов’язувало підпорядковані їм обласні управління до 1 червня 1939 р. провести перевірку наявних агентурних справ, терміном до двох і більше років, враховуючи справи 1-х спецвідділень, на предмет їх реалізації у найближчий час [10, арк. 115]. Форма 1 передбачала подання щомісячних зведень щодо агентурних справ у числівнику, а кількість справ і осіб, які проходили у справах – у знаменнику. Форма 2 передбачала інформацію, надану не районними відділеннями НКВС, а об’єктами народного господарства, зокрема, колгоспами, радгоспами, вугільною і металургійною, оборонною промисловістю тощо [10, арк. 115–116].

2 серпня 1939 р. НКВС УРСР скеровувало керівникам обласних управлінь внутрішніх справ Вінницької, Кам’янець-Подільської, Житомирської, Одеської областей і автономної Молдавської РСР розпорядження з приводу того, що “Виховані партією ЛЕНІНА-СТАЛІНА патріоти соціалістичної батьківщини колгоспники, робітники, службовці надають активну допомогу нашим органам у справі боротьби з агентурою іноземних розвідок, з небезпекою для життя

затримують озброєних шпигунів, які пробираються в Радянський Союз” (переклад автора) [10, арк. 139]. Цілком зрозуміло, що радянська пропаганда подавала приклад неймовірного героїзму затримання шпигунів. Зокрема, у Берездівському районі Кам’янець-Подільської області начальник сільської пожежної охорони, активіст районного управління внутрішніх справ, перевіряючи уночі пости, побачив двох невідомих, які намагалися втекти від нього, використали навіть гранату, яка не вибухнула. За підтримки сторожа місцевої сільської ради, “шпигунів польської розвідки” обеззброєно, затримано і передано в районне управління НКВС. Начальника пожежної охорони представлено до нагороди [10, арк. 140].

Керівництво НКВС УРСР зобов’язувало свої низові структури популяризувати вдалі приклади героїзму із затримання шпигунів серед трудящих прикордонних районів. Більше того, передбачалося навіть преміювання або ж представлення до нагороди свідомих радянських громадян за свідоме виконання ними свого обов’язку. Однак приклад із затриманням “шпигунів польської розвідки” напевно був хрестоматійним, позаяк про інші зразків “мужності” свідомих громадян в аналізованій архівній справі не йдеться.

В архівній справі також подано 11 фото фальшивих і оригінальних документів про відрядження, паспортів, довідок різноманітного змісту, які використовувалися певними особами з метою нелегального проникнення на територію УРСР. Зокрема, подано зразки підробленої довідки про відрядження, видане нібито Красилівським цукровим заводом, на ім’я Іванова К. В., про його відбуття до Кам’янця-Подільського у справах зазначеного підприємства. Довідка, видана на прізвище Долженко А. П. про те, що він “дійсно” працює в Проскурівській цукроварні на посаді магазинника і перебуває у відпустці з 10 червня – по 8 липня 1939 р. Окрім того, для працівників органів внутрішніх справ подавалися варіанти оригіналів печаток, як Красилівського цукрового заводу, так і інших господарських структур, для того, щоб відрізнити фальшивку від оригінала.

Особи, які мали завдання незаконно проникнути на територію УРСР, використовували не лише фальшиві довідки й паспорти, але й інші документи, видані навіть і сільськими радами. Зокрема, заступник народного комісара внутрішніх справ, майор держбезпеки Б. Кобулов повідомляв начальника прикордонних військ НКВС Київського особливого військового округу, командира дивізії про те, що зафіксовано випадки проникнення на територію УРСР польських агентів з документами, виданими Ново-Луцицькою сільською радою Городницького району. Окрім того, повідомлялося про те, що оригінали документів із печатками зазначеної сільської ради передано польській розвідці вже колишнім головою сільської ради ще у 1937 р. (на той час репресованим – примітка автора). Пропонувалося ретельно перевіряли осіб з документами, виданими Ново-Луцицькою сільською радою Городницького району [10, арк. 154].

Власне питаннями, пов’язаними із вилученням фальшивих паспортів, різноманітних довідок, займалося 3-є відділення УДБ НКВС УРСР. Туди й передавалися фальшиві документи із супровідною запискою, у якій вказувалося коли, і у якого іноземного агента їх вилучено, ким персонально видано документ тощо [10, арк. 155].

Директиви НКВС УРСР за 1939 р. під грифом “цілком таємно”, які збереглися в архівній справі, свідчать про те, що в основному зазначена структура зосереджувала свою роботу на обліку й перевірці агентурних справ й вилученні фальшивих документів в осіб, які незаконно перетинали кордон з СРСР. Ситуація кардинально змінюється з осені 1939 р., зі вступом Червоної армії в Західну Україну.

22 грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов видає директиву за № 488/сн, у якій основна увага звертається на оперативно-агентурну роботу із так званими “релігійниками” у Західній Україні. У директиві наголос робиться на те, що церковники і сектанти проводять антирадянську діяльність серед парафіян, тому необхідне “...вміле і правильне вирішення агентурно-оперативних питань” (переклад автора) [10, арк. 208].

У директиві наводилися також факти “невмілого” вирішення окреслених питань, що призводило до масових антирадянських заходів. Такі дії зафіксовано у Городенківському й Станіславському повітах. Зокрема, духовенство й антирадянські елементи поширювали нібито “брехливу” інформацію про закриття церков, арешти священників тощо. Це в свою чергу призвело навіть до побиття керівного радянського і партійного активу в Коломийському і Станіславському повітах. Органи внутрішніх справ зафіксували вимоги місцевого населення щодо введення релігійного навчання у школах і виховання молоді в реакційному дусі [10, арк. 209].

Подолати вказані проблеми було доволі складно, тому НКВС УРСР пропонував “єдине правильне рішення” – одночасно з проведенням оперативних заходів до організаторів антирадянщини, розпочати масову роботу з морального “розкладу” серед церковно-сектантського активу [10, арк. 209]. Йдеться передусім про систему заходів із використанням агентурних можливостей. Зокрема, вербування священників, єпископів, осіб церковного і сектантського активу, керівників релігійних громад, тобто, тих осіб, які мають авторитетний вплив на віруючих і через яких можна впливати на не допущення антирадянських виступів і провокації з боку церковників. До речі, органи НКВС цікавила авторитетна у церковних колах агентура для “розкладу” релігійних громад і попередження антирадянських виступів [10, арк. 209–210, 214].

Директива пропонувала цю категорію агентури особливо ретельно вербувати, зазвичай, на підставі компрометуючих матеріалів, і в жодному разі не допускати зриву непродуманих вербувань. У тексті розпорядження йдеться про те, що особи, яких планують завербувати, зокрема, духовенство, чинитимуть опір, позаяк у свій час усі вони належали до націоналістичних структур, петлюрівських формувань, були офіцерами польської армії тощо [10, арк. 210].

Згідно із даними НКВС УРСР, у місті Станіславі із 45 служителів культу, які перебували на обліку у внутрішніх органах, 12 із них належали до “Обнови”, 2 – до Українського національно-демократичного об’єднання (далі – УНДО), 2 – Українська соціалістично-радикальна партія (далі – УСРП), 5 – польські партії, 2 – петлюрівці, 5 – колишні капітани австро-угорської і польської армії. У Снятинському повіті із 20 осіб духовного сану, 5 належали до УНДО, 1 – до УСРП, 4 – активні петлюрівці, 3 – активні діячі “Сокола”. У Рогатинському повіті із 32 служителів культу, 4 належали до УНДО, 3 – польські партії, 4 – “огульні сіоністи”, 2 – колишні офіцери-петлюрівці, 2 – капітани польської армії та інше. Наголошувалося на тому, що у с. Добра-Шляхетська Лисовського повіту Дрогобицької області ОУН очолював священник Іван Гайдукевич [10, арк. 210–211].

НКВС УРСР відзначало, що церковні підпільні організації, діяли у Київській, Вінницькій, Житомирській, Кам’янець-Подільській областях, в основному були пов’язані із польськими розвідувальними органами і націоналістичними структурами Західної України, від яких отримували завдання проводити антирадянську і шпигунську діяльність. Особливу роль у зв’язках між польською розвідкою і церковним активом в СРСР відводили Почаївській лаврі і особливо варшавському митрополиту Діонісію. До речі, про місцезнаходження якого необхідно було повідомити НКВС УРСР [10, арк. 211–212, 214].

Певне місце у поширенні антирадянської пропаганди відводилося римо-католицькому духовенству, яке "... було основним каналом встановлення і підтримки зв'язків з антирадянської діяльності із закордоном..." [10, арк. 212]. Зазначалося, що римо-католицьке духовенство, незадоволене радянською владою, організовує поширення націоналістичних листівок і провокаційних слухів із закликком за відродження Польщі [10, арк. 213]. Власне, НКВС УРСР рекомендував максимально використовувати архіви польської розвідки і політичної поліції з метою вияву, арешту їх агентів серед духовенства і релігійного активу [10, арк. 215]. Також він наказував виявляти і ліквідувати осередки контрреволюційної діяльності церковників, сектантів і католиків; припиняти спроби використання легальних форм для антирадянської роботи; боротися проти використання релігії націоналістами для впливу на свідомість широкого загалу; виявляти зв'язки духовенства із закордонними центрами [10, арк. 213–214].

24 грудня 1939 р. нарком НКВС УРСР І. Серов скерував начальникам управлінь у Західній Україні, зокрема, у Львові, Тернополі, Станіславі, Дрогобичі, Ровно, Луцьку, директиву за № 4958/сн. Вказаний документ містив три списки на 361 учасника контрреволюційних організацій, 16 агентів іноземних розвідок, провокаторів і поліцейських, список установ, які передплачували журнал меншовиків "Соцвестник" [10, арк. 216].

Директива передбачала терміновий розшук осіб, вказаних у списку. Зазначалося, що "Усіх встановлених провокаторів і агентів іноземних розвідок негайно арештуйте", а "Учасників контрреволюційних організаторів і партій, які діяли на території колишньої Польщі, арештуйте, в залежності від конкретних матеріалів про їх активну роль у боротьбі з революційним рухом в Західній Україні" (переклад автора) [10, арк. 216–217]. До речі, передплатниками "Соцвестника" у 1937 р. були в основному різноманітні культурницькі організації, які знаходилися у Вільнюсі й Варшаві. Це, редакції "Фольксцейтунг", "Новое слово", "Бачинес", "Добро", "Россия", "Геген Штрот", "Юнгт Верен", "Бейрейунг Арбейтештіме", "Мальва"; бібліотеки – Центральна єврейська бібліотека, Бібліотека П. Бортника; партії – УСРП; інститути – Єврейський науковий інститут, Інститут "Бадареци Європи" [10, арк. 218–219].

У списку також подано перелік прізвищ 16 так званих "агентів іноземних розвідок, провокаторів і поліцейських" [10, арк. 220–222]. До числа "... агентів іноземних розвідок, провокаторів, резидентів, утримувачів конспіративних квартир, диверсантів, працівників польських розвідувальних і контррозвідувальних органів, які проживали у Західній Україні" (переклад автора) [10, арк. 220] віднесено й відомого українського громадсько-політичного діяча В. Загайкевича, якого радянські органи внутрішніх справ звинувачували у зв'язках із дефензивою [10, арк. 220–222]. Фактів його контактів з польською політичною поліцією і контррозвідкою не наведено. До речі, як свідчать матеріали директиви, його прізвище отримано внаслідок допиту 27 березня 1934 р. засудженого члена УНДО Данилка М. С. [10, арк. 220]. Прізвище В. Загайкевича подано і в іншому списку, вже "... активних учасників троцькістських, білоемігрантських, націоналістичних, терористичних і інших к-р (контрреволюційних – примітка автора) організацій в Західній Україні" [10, арк. 223].

Органи НКВС не володіли точною інформацією, подаючи дані про В. Загайкевича як депутата польського сейму в 1934 р. [10, арк. 220]. Насправді ж, він був депутатом цього законодавчого органу упродовж 1928–1935 рр. [11].

Окрім того, для органів внутрішніх справ важливе місце посідали кількісні показники у роботі. Про це свідчить той факт, що на час видання аналізованої директиви НКВС УРСР не усі, подані у тому горезвісному списку особи, були

живими. Зокрема, йдеться про визначного громадського і культурно-освітнього діяча Юліана Романчука, який помер у Львові 22 квітня 1932 р. [12].

Не завжди органи внутрішніх справ були послідовними у своїх діях. Так, у списку "...активних учасників троцькістських, білоемігрантських, націоналістичних, терористичних і інших к-р (контрреволюційних – примітка автора) організацій в Західній Україні" [10, арк. 223], подано й прізвище відомого українського філолога-славіста, літературознавця, мовознавця, письменника, голови НТШ (1923–1932 рр.), громадського діяча Кирила Студинського, який у жовтні 1939 р. був головою Народних зборів Західної України, а у 1940 р. – депутатом Верховної Ради УРСР.

Один із дослідників життя і діяльності К. Студинського, А. Кліш вважає, що підтримка дій К. Студинського з боку радянської влади мала прагматичний характер. Використовуючи авторитет вченого для реалізації своїх планів, влада готувала розправу над ним [13, с. 92]. Секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький, характеризуючи українську інтелігенцію часів становлення радянської влади в Західній Україні в 1939–1941 рр., відносить К. Студинського до тієї її частини, що "не пориваючи зі своїм націоналістичним багажем, повела лінію загравання з органами Радянської влади, стараючись втертися в довіру і пристосуватися до нових обставин" [13, с. 108].

Отже, НКВС УРСР виконував не лише ідеологічну, але й каральну функцію боротьби з контрреволюційними елементами, шпигунами іноземних розвідок, релігійними діячами тощо. Як свідчить аналіз таємних директив НКВС УРСР у 1939 р., органи внутрішніх справ охопили розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи значну частину громадян радянської України і Західної України з метою тотального контролю за ними, посиленням диктату і нагнітанням страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою за "ворогами народу".

Список використаних джерел

1. *Рубльов О. С.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 60-ті роки ХХ ст.) / *О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко.* – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с. 2. *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали / *І. Г. Білас.* – У 2 кн. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с. 3. *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / *Б. О. Ярош.* – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с. 4. *Малярчук О. М.* Тоталітаризм проти західноукраїнського села / *О. М. Малярчук.* – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с. 5. *Кондратюк С. К.* Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / *Кондратюк Світлана Костянтинівна; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка.* – Л., 2003. – 18 с. 6. *Калюк О. М.* Війська НКВС (МВС) в Україні (1939 – 1953 рр.): історико-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / *Калюк Олександр Миколайович; Київський національний ун-т внутрішніх справ.* – К., 2006. – 18 с. 7. *Ковалик В. В.* Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939–1946 роках. Історико-правовий аспект: автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 "Історія України" / *Ковалик Володимир Васильович; Ужгородський національний університет.* – Ужгород, 2008. – 18 с. 8. *Львюшин І. І.* Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939 – 1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб). Матеріали Міжнародної наукової конференції "Западна Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы". – Режим доступу: <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/Ljvushin1939.htm>. 9. *Зуляк І.* Слідча і агентурно-оперативна робота НКВС у Західній Україні у 1939 р. / *І. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Випуск 2. – С. 153–161. 10. *Галузевий державний архів Служби безпеки України,* ф. 9, спр. 26, 248 арк. 11. *Загайкевич Володимир.* – Режим доступу:

<http://sb7878.ucoz.ru/publ/272-1-0-1547>. 12. *Ігор Чорновол*. Юліян Романчук – сеньйор українських політиків. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/lviv2/chornovol.htm>. 13. *Клиш А. Б.* Кирило Студинський: життя та діяльність. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 220 с. + іл.

Иван Зуляк**СЕКРЕТНЫЕ ДИРЕКТИВЫ НКВД УССР 1939 Г.**

В статье проанализирован ряд тайных директив НКВД УССР, связанных с агентурными делами по отдельным лицам, проникновением шпионов на территорию УССР, фальсификацией советских документов и тому подобное. Исследованы списки антисоветских элементов и контрреволюционных организаций.

Ключевые слова: НКВД УССР, директивы, агентурно-оперативная работа, репрессивная система, советская власть.

Ivan Zulyak**USSR NKVD SECRET DIRECTIVE OF 1939.**

The article analyzes a series of secret NKVD USSR directives related to agents' cases to individuals, spyware penetration into the territory of the USSR, Soviet falsification of documents and more. Studied lists of anti-Soviet elements and counterrevolutionary organizations.

Key words: NKVD of the USSR, directives, intelligence-operational work repressive system, the Soviet authorities.